

Сприса О. Б.,

Львівський національний університет імені Івана Франка

ВЛАСНЕ ІМ'Я ЯК ПРЕЦЕДЕНТ В ЕНІГМАТИЧНОМУ ТЕКСТІ (УКРАЇНО-АРАБОМОВНІ ПАРАЛЕЛІ)

Розглянуто теоретико-методологічні основи виділення феномену прецедентного імені, його роль і місце в українських й арабських текстах кроссвордів (енігматичні тексти).

Ключові слова: власна назва, прецедентність, кроссворд.

В статье рассматриваются теоретико-методологические основы выделения феномена прецедентного имени, его роль и место в украинских и арабских текстах кроссвордов (енигматические тексты).

Ключевые слова: личное имя собственное, прецедентность, кроссворд.

The article deals with the theoretical-and-methodic stems of emphasis the precedent name phenomena, its role and place in Ukrainian and Arabic crossword-puzzles (enigmatic texts).

Key words: proper name, precedence, crossword-puzzle.

Особливий статус власних назв (онімів) вже не одне століття привертає увагу дослідників різних наукових дисциплін – лінгвістики, історії, археології, географії, етнографії, психології та ін. Це зумовлено тим, що ці мовні універсалії здатні у своїй “етимологічній структурі” накопичувати багату культурно-історичну інформацію тої чи іншої лінгвоспільноти. Серед мовознавців все ще актуальною є інтенсивна дискусія про їх природу, структуру, семантику, функціональне навантаження, межу між власними і загальними назвами. У зв'язку з цим, набули поширення різні теорії й концепції власних назв: асемантична, референтного чи енциклопедичного значення, системна, концепція “напівантропонімів” тощо.

Вагомим поштовхом для ономастичних досліджень став стрімкий розвиток когнітивної лінгвістики, прагматики та міжкультурної комунікації. Помітний внесок у цьому напрямку належить зарубіжним і вітчизняним вченим – О. Єкелі, Л. Дмитриєвій, С. Поповій, А. Вежбицькій, Н. Федотовій, О. Складенко, О. Березович, Ю. Караулову, О. Залевській тощо. Однією із перших у слов'янській ономастичній науці була спроба системного когнітивного вивчення номенів О. Карпенко. Спираючись на досягнення ономастики й когнітивної лінгвістики, дослідниця у монографії “Проблематика когнітивної ономастики” на матеріалі кількох мов запропонувала методологію концептуального аналізу власних назв, визначила особливості набуття онімами статусу концептів, довела важливість асоціативного аналізу власних назв для вивчення їх з позицій когнітивної лінгвістики [6].

Прискіплива увага мовознавців зосереджена зокрема на такій якості онімів як здатність до апелювання (деонімізації), термінологізації чи фразеологізації [1, с. 156]. Мова іде про той випадок, коли власна назва починає виконувати класифікаційну функцію і одна із побічних її конотацій виходить на перше місце – відбувається процес апелювання – переходу власної назви в клас загальної. Про повну апелювання свідчить лексикографічна закріпленість слова, а також його часте відтворювання в різних контекстах в якості загальної назви [9, с. 9]. Спеціальні спостереження засвідчують, що в основі такого метафоричного розвитку семантики власних назв найчастіше лежать індивідуальні ознаки референта – носія даної назви, що є всезагально-відомим в певній національній лінгвоспільноті [10, с. 33].

У сучасних наукових лінгвістичних розвідках, наприклад, в області прагматики пропонується, зважаючи на різні види асоціативних зв'язків імен, їх носіїв та відповідних текстів, виділяти їхні прагматичні розряди – прагматоніми, персоналії та периферійні оніми [11].

Якщо ж звернутись до наукового доробку міжкультурної комунікації, то тут такий клас “промовистих” імен із стійким не денотативним значенням прийнято розглядати в контексті теорії *прецедентності* – міждисциплінарної теорії (активно вивчається в різних областях науки: лінгвістиці, літературознавстві, культурології, філософії, фольклористиці тощо), що розвинулась із категорії інтерсеміотичності / інтертекстуальності / інтердискурсивності, а, з появою когнітивного і лінгвокультурологічного підходів, вийшла на більш високий концептуальний рівень.

Загалом, у власне лінгвістичному розумінні виділяють два підходи до визначення терміну *прецеденти*: у широкому розумінні (пор. етимол. : лат. *precedens, precedentis* – той, що передує) – це будь-які стандартні, не змінні за формою і пов'язані зі стереотипним змістом вербальні одиниці, у вузькому – вербальні прецедентні феномени (ПФ) [2, с. 37]. А, зважаючи на те, що *прецеденти* як мовні одиниці, в основі яких лежать загальні фонові знання (соціальні, культурні, чи власне лінгвістичні) комунікантів, здатні зберігати і накопичувати культурно-значиму інформацію певної лінгвокультури [8, с. 170], вони розглядаються як такі, що зберігаються в свідомості у вигляді фрейм-структур та співвідносяться із знаками, що за своєю структурою відповідають згорнутому тексту як з об'єктивними, так і з суб'єктивними компонентами. Це дає змогу проаналізувати “всю сукупність факторів, які впливають на процес спілкування, а також систему феноменів, що відображають національну специфіку ментально-лінгвального комплексу, з однієї сторони, а з другої – визначають національно-культурну специфіку самої комунікації”, адже ПФ – це “той “магічний кристал”, через який ми дивимося на оточуючий світ і оцінюємо його” [4, с. 143].

Таким чином, ПФ розуміють як: 1) добре відомі всім представникам національної лінгвокультурної спільноти (мають надособистісний характер); 2) актуальні в когнітивному (пізнавальному та емоційному) плані – за ПФ завжди стоїть деяке спільне і обов'язкове уявлення про них у носіїв тої чи іншої лінгвокультури, або інваріант його

сприйняття, який і робить апеляції до ПФ “прозорими”, зрозумілими, конотативно забарвленими; 3) звернення (апеляція) до яких постійно відновлюється в мовленні представників тої чи іншої національної лінгвоспільноти (зберігаються у вигляді штампів свідомості (асоціацій), що формують когнітивну одиницю, організовану за типом фрейм-структури – “пучка” передбачуваних асоціативних зв’язків) [3, с. 104; 5, с. 170].

Як ми вже згадували, ПФ можуть бути як вербальними, так і невербальними: до перших відносяться найрізноманітніші тексти як продукти мовленнєво-мисленнєвої діяльності, до других – твори живопису, скульптури, архітектури, музичні твори, тощо. Серед вербальних ПФ, в свою чергу, виділяють *власне вербальні* ПФ: прецедентне ім’я (ПІ) і прецедентне висловлювання (ПВ), та *вербалізовані*, тобто такі, що піддаються вербалізації – сюди відносять прецедентну ситуацію (ПС) і прецедентний текст (ПТ) [3]. В цьому контексті ПІ – це власні назви, що вживаються в тексті не стільки для позначення конкретної людини (ситуації, міста, організації, та ін.), скільки в якості свого роду культурного знаку, символу певних якостей, подій [3, с. 108]. Такі найбільш значимі та актуальні для певної лінгвокультурної спільноти імена стають складовими її національної когнітивної бази (КБ). По мірі їх освоєння формуються національно-детерміновані уявлення чуттєво-експресивного і оцінного характеру (асоціації, канотації), що обумовлюють сприйняття цих імен носіями даної лінгвокультури – інваріанти сприйняття даного імені, наявність яких і є головною диференційною ознакою ПІ. Диференційні ознаки ПІ – це не просто набір чи “пучок” характеристик, а складна система, що може включати характеристики за рисами характеру або зовнішнім виглядом. Тоді як атрибут ПІ – це те, що тісно з ним пов’язане, але є не достатнім для його сигніфікації (деталі одягу чи зовнішнього вигляду, за якими можна “ідентифікувати”, “впізнати” денотат). Диференційні ознаки – це ядро ПІ, а його атрибути – периферія [12, с. 88-90]. Такий підхід дозволяє розглядати ПІ репрезентантами “прецедентних концептів – ментально-вербальних одиниць, що використовуються для уявлення, категоризації, концептуалізації та оцінки дійсності при побудові картини світу і її фрагментів” [10, с. 5]. При цьому розуміння ПІ зводиться до засвоєння мовною особистістю ключових концептів даної лінгвокультури, що стоять за ними та національної концептосфери загалом.

Дослідження арсеналу таких активно вживаних ПІ дає змогу виявити цікавий матеріал для оцінки певного національного ментально-лінгвального комплексу, життєвого досвіду та прагматичних установок в комунікації загалом. Цим зумовлена поява останнім часом ряду лінгвістичних пошуків, спрямованих на виявлення самого факту використання тих чи інших ПФ, їх частотності та інваріантів сприйняття у різних типах дискурсів. При цьому, акцент здебільшого робиться на текстах ЗМІ (О.А. Ворожцова, О.С. Єгорова, О.А. Кирилова, Л.А. Комлева, С.Л. Кушнерук, Е.А. Нахімова, Л.Є. Рогозіна) чи художньої спадщини певних авторів (Е.В. Валявська, Е.В. Кузьміцькая, Е.Л. Морозова, Л.А. Романець). Ми ж у свою чергу пропонуємо звернутися до енігматичного тексту, а зокрема – до текстів кросвордів. Це є не випадковим, адже як переконують наші попередні дослідження (див., наприклад, [13]), тексти кросвордів як національно-специфічні енігматичні тексти, на відміну від тлумачних словників, справді є своєрідною моделлю фонових знань людини про світ, джерелом, в якому сконцентровано представлений досвід, специфіка культури народу.

Отож, проаналізувавши статті кросвордів арабською та українською мовами, розміщених в друкованих виданнях й Інтернет-мережі за період 2009–2011 рр., загальною кількістю понад 20000 одиниць, ми виявили, що частка апеляцій до прецедентних одиниць в українських текстах кросвордів є дещо вищою (26%), ніж в арабських (21%). Переважна більшість з них – алюзії на власне вербальні прецеденти (ПІ та ПВ), що, водночас, можуть функціонувати як символи інших (вербалізованих) ПФ (ПС і ПТ).

Специфіка тексту кросворду зумовлює вживання ПІ у своєму денотативному значенні, позначаючи при цьому власне конкретну постать чи місце, а не в конотативному (метафоричне значення, компаративні конструкції):

Мушкетер у Дюма ← Атос

ءابھشلل اب بقل لت قمصاع ‘Столиця, яку називають “сіра” ← قشمد ‘Дамаск’

Це, однак, не суперечить визначенню цих власних назв як прецедентних, зважаючи на той стійкий, закріплений за ними у свідомості носіїв даних мов, набір диференційних ознак й атрибутів. Найяскравіші із них є ядерною складовою відповідної національної КБ і мають найбільший потенціал репрезентаторів прецедентних концептів. Так, наприклад, концепт *Баба Яга* в українському енігматичному тексті актуалізується через такі диференційні ознаки та атрибути: *Яга → Казкова баба; Яга → Як звати бабу, якою лякають дітей?; Димар → Через нього вилітає з хати Баба-Яга; Ступа → Віп-транспорт Баби Яги*; та ін. Фреймовий аналіз таких концептів дозволяє виявити не лише їх функціонування у енігматичному тексті, а й найбільш узуальні семантичні ознаки для даної лінгвокультурної спільноти, їх прагматичні характеристики та суміжні концепти, що актуалізуються за принципом асоціативних ланцюжків:

دالبلال لكب فاط دادغب نم → دابدنس ‘З Багдаду, об’їздив всю країну’ ← ‘Сіндібад’

دابدنسل ان یدم → دادغب ‘Місто Сіндібада’ ← ‘Багдад’

خ → دابدنسل اصصق يف يروطسا ريظ ‘Міфічний птах в оповідях про Сіндібада’ ← ‘Рох’

دجامل دشار → فيبرعلا فينغال دابدنس

‘Сіндібад арабської пісні’ ← ‘Рашид аль-Маджед’

ПІ, будучи вербалізацією одноіменного концепту при умові наявності стійкого оцінно-асоціативного компонента значення часто є орієнтиром, моделлю соціальної поведінки – прототипом. Тут має місце технологія мінімізації, за допомогою якої в масовій свідомості актуалізується ознака, що сприяє миттєвій співвіднесеності імені з даною властивістю. Так, в українських текстах кросвордів, прототипом героя-коханця, спокусником послідовно виступає *Казанова*, рідше – *Донжуан*; сварливості – незмінні героїні І. Нечуя-Левицького – *баба Параска і баба Палажка*; доброти і слухняності – *Попелюшка*, тощо: *Великий коханець → Казанова; Ловелас → Донжуан; Постійне заняття баби Параски та баби Палажки → Сварка; Казковий персонаж оброби, слухняної нерідної дочки*

→ *Попелюшка*. Такі ПІ, як правило, є однополюсними – де актуалізується одна провідна диференційна ознака (термінологія С. Л. Кушнерук [7]).

Важливим в контексті спостереження над особливостями функціонування ПІ в тому чи ін. типі дискурсу є з'ясування їх ментальних сфер-джерел походження. Співвідношення таких сфер культурних знань наглядно засвідчить про їх роль та актуальність в межах даних національних КБ та соціокультурної компетенції загалом, а також вкаже на їх пріоритети в процесах категоризації та концептуалізації дійсності свідомістю носіїв цих мов. Завдяки цьому підходу, кожна така ментальна сфера розглядається в якості фону, в якому розкриваються своєрідні **прецедентні поля**, в складі яких виділяється ціла підсистема концептів, фреймів, ланцюжків та ін. ментальних одиниць. Отож, в ході обробки результатів дослідження, ми виявили домінування *художньої літератури* як джерела прецедентності в українських статтях кросвордів на відміну від арабських, де найчастотнішими є ПІ, джерелом походження яких є масова культура – *музика та кіно*.

Цікаво, що якщо говорити про частку універсальних чи іноземних ПІ (розуміючи, що абсолютно універсальних феноменів не існує), то, порівняно із досить високим її показником в україномовних текстах кросвордів (укр. ПІ – 42%, інозем. ПІ – 44%, універс. ПІ – 14%), у відповідному арабському матеріалі це відношення помітно менше (араб. ПІ – 65%, інозем. ПІ – 30%, універс. ПІ – 5%), що свідчить про відносну “замкненість” арабської національної КБ: *Перший “пілот” ← Ікар; Граф, який боявся осинового кілка ← Дракула; اوح ← فير شبالا م* ‘*Матір людства*’ ← ‘*Сва*’

Таким чином, проведене дослідження засвідчує, що власні назви, виконуючи функцію мовних одиниць-символів (ПІ) можуть виступати як одинично, так і в складі цілого комплексу суміжних ПІ та ін. ПФ, що відносяться до одного чи різних ментальних понятійних сфер-джерел. Така їх “багатошаровість”, багатство інваріантів сприйняття, висока частотність в українських й арабських текстах кросвордів (які, без сумніву, є результатом ментальної та мовленнєвої діяльності носіїв даних національних лінгвоспільнот) дозволяє розглядати їх важливі історично-зумовлені концептами-маркерами культурної пам'яті, національного когнітивного простору з великим прагматичним потенціалом, що є ключовим в контексті міжкультурної комунікації.

Для подальших комплексних досліджень таких феноменів важливою є розробка спеціального підходу із врахуванням сучасних методик інтерпретації тексту, когнітивної лінгвістики і лінгвокультурології в контексті нової культурно-антропологічної парадигми філологічних досліджень.

Література:

1. Вокальчук Г. М. Авторські лексичні новотвори, мотивовані прецедентними феноменами, у поетичному словнику ХХ століття / Г. М. Вокальчук // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XVII. – На пошану проф. С. Я. Єрмоленко ; за заг. ред. проф. П. П. Кононенка. – К., 2007. – С. 148-160.
2. Гудков Д. Б. Для чего мы говорим? (К проблеме ритуала и прецедента в коммуникации) / Д. Б. Гудков // Язык, сознание, коммуникация : Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : “Филология”, 1997. – Вып. 2. – С. 26-40.
3. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Б. Гудков – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2003. – 288 с.
4. Красных В. В. Когнитивная база vs культурное пространство в аспекте изучения языковой личности (к вопросу о русской концептосфере) // Язык, сознание, коммуникация : Сб. статей / Ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : “Филология”, 1997. – Вып. 1. – С. 128-144.
5. Красных В. В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? : [монография] / В. В. Красных – М. : Гнозис, 2003. – 369 с.
6. Курушина М. А. Відномастичні особові імена користувачів комп'ютерних мереж: проблема прецедентності. – Режим доступу : <http://mail.forlan.org.ua/forum/viewtopic.php?f=16&t=10899>
7. Кушнерук С. Л. Сопоставительное исследование прецедентных имен в российской и американской рекламе : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20. / С. Л. Кушнерук. – Челябинск, 2006. – 24 с. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/97008/>
8. Морозова Е. Л. Языковые средства создания прецедентного мира художественного произведения (на материале произведений Д. Брауна) / Е. Л. Морозова // Вестник Ставропольского государственного университета. Филологические науки. – Вып. 67 :2010. – С. 170-174.
9. Наумова Т. М. Аллюзивные антропонимы в британской концептосфере : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04. – Германские языки / Т. М. Наумова. – Нижний Новгород, 2011. – 24 с. – Режим доступу : <http://www.lunn.ru>
10. Нахимова Е. А. Прецедентные имена в массовой коммуникации / Е. А. Нахимова – Екатеринбург, 2007. – 207 с. – Режим доступу : <http://www.philology.ru/linguistics2/nakhimova-07a.htm>
11. Саплін Ю. Соціолінгвістичні функції українських неофіційних політичних номінацій. – Режим доступу : <http://www.journ.kiev.ua/>
12. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе : [монография] / В. В. Слышкин – М. : Academia, 2000. – 128 с.
13. Сприса О. Етноспецифічна складова арабської національної когнітивної бази, вербалізованої в текстах кросвордів / О. Б. Сприса // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – Симферополь, 2011. – № 199. – Т. 2. – С. 109-113.